

## Az elmúlt 30 év (1990-2020) főbb tudományos eredményei az *ókortörténet* területén

### 1. Egyiptológia

#### ELTE BTK Ókortudományi Intézet Egyiptológiai Tanszék

Az ELTE BTK Ókortudományi Intézete Egyiptológiai Tanszékének oktatása középpontjában megalapítása óta a majd négy évezredes történelemmel bíró ókori egyiptomi civilizáció elsődleges forrásainak megértése és értelmezése áll. Az eredetileg öt éves képzési rendben a hallgató az óegyiptomi nyelv öt, egymástól megkülönböztetett nyelvtörténeti fázisát (óegyiptomi, középegyiptomi, újegyiptomi, démotikus és kopt – ez utóbbit dialektusaival együtt) és három írásrendszerét (hieroglif, hieratikus, démotikus) tíz szemeszterre elosztva ismerhette meg. A nyelvtörténeti fázisokkal párhuzamosan és a filológiai, lingvisztikai és paleográfiai ismeretek mellett nyert betekintést az egyes korok történeti, régészeti, művészettörténeti és vallástörténeti problematikájába is. A 2006-2007-es tanévben megkezdődött új lineáris képzési rendben (BA) bár a hallgató lényegileg ugyanezekben szerez jártasságot (a hieratikus és démotikus kivételével), tudása elmélyítése a képzés második ciklusban történhet meg. Az Egyiptológia MA szak teszi lehetővé ezáltal számára, hogy az egyiptológia tudományának területén korábban (BA szinten) megszerzett ismereteit és készségeit magasabb szintre fejlessze, specializált szakismeretekre tegyen szert és érdeklődésének és tehetségének megfelelő kutatásokat kezdhessen meg.

Doktori iskoláját, az országban egyetlenként az elsők között akkreditálhatta 1993-ban a tanszék, amely mára már önálló programként tagozódott be a bölcsészkar Történelemtudományi Doktori Iskolájába.

#### ELKH BTK Régészeti Intézet

Török László akadémikus, az MTA, majd *ELKH BTK Régészeti Intézet munkatársa, később* kutatóprofesszor emeritusa, a Núbia-kutatás, az egyetemes ókortörténet eme szakterületének nemzetközileg elismert vezető kutatója az ókori Középső Nílus-Völgyre vonatkozó történeti források teljes körű összegyűjtésében és modern forráskritikai apparátussal ellátott közlésében vett részt az 1992-ben létrehozott nemzetközi munkaközösség tagjaként (Bergeni Egyetem (Norvégia), Ókortudományi Tanszékén, *Fontes Historiae Nubiorum* I-IV, 1994-2000).

Nevéhez a Középső Nílus-Völgy ókori történetének kézikönyve és monográfiák sora fűződik, ahogyan a budapesti *Szépművészeti Múzeumban* a nyolcvanas évektől folyó nagyobb munka, az Antik Gyűjtemény és más magyar gyűjtemények nem-magyarországi eredetű ókori műtárgyait elemző egyes katalógusainak elkészítése is (terrakotta szobor gyűjtemény, kopt műtárgyak).

A kopt művészet megértéséhez a jelzett kor magas művészeti alkotásain alapuló kiállítás rendezését is ő végezte (*A fáraók után - a kopt művészet kincsei Egyiptomból - Szépművészeti Múzeum*, 2005), amelyhez katalógust és a kiállítást előkészítő kutatómunka eredményeit összefoglaló monográfiát írt.

#### Budapesti Szépművészeti Múzeum

A *Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Osztálya* a muzeológiai szakfeladatok ellátása, állandó és időszakos kiállítások rendezése mellett egyiptológiai tudományos műhelyként is működik.

Munkatársai között több nemzetközileg ismert és jegyzett kutató is van, akik rendszeresen részt vesznek és publikálnak nemzetközi tudományos fórumokon, rendszeresen kapnak onnan szakértői felkéréseket, valamint a hazai egyetemi és doktori képzésben is részt vesznek. Az osztályon több, nemzetközileg is számon tartott tudományos projekt folyt és folyik OTKA/NKFI támogatással. Az elmúlt évtizedben az osztály két nagysikerű nemzetközi tudományos konferenciát is szervezett (2010, 2014), valamint jó szakmai kapcsolatokat ápol az ICOM egyiptológiai alszervezetével, a CIPEG-gel, és a szervezet évente megrendezett konferenciájának két alkalommal (1991, 2006) is otthont adott. Az osztály nagy súlyt fektet a kutatási eredmények tudományos ismeretterjesztő formában való átadására: e célrt szolgálja egy nem régen indított könyvsorozat, az utóbbi évek során kidolgozott magas színvonalú múzeumpedagógiai stratégia, a kisebb vidéki egyiptomi gyűjteményekkel (Szombathely, Debrecen, Pápa) való rendszeres szakmai kapcsolattartás, valamint a vidéki helyszíneken nagy sikerrel megrendezett vándorkiállítás-sorozatok.

### **Ásatások, terepi munkák**

A kilencvenes évek első felében került sor az *ELTE Egyiptológiai Tanszékének* szervezésében folyó magyar kutatások hosszabb távra való megtervezésére és intézményesítésére (*Hungarian Archaeological Mission in Thebes* néven). Ennek értelmében 1995/96-ban *Dzsehutimeszé* mellett három további thébai sírra terjedtek ki a kutatások. Az 1995-re megfogalmazódó új program alapvető kutatási céljaként a thébai elit nekropolisz egyes meghatározott részeinek történeti fejlődését tűzte ki. A program három kutatócsoportjának (alprojektjének) kutatásai ennek értelmében máig a temető két helyszínére, a Khokha-domb teljes déli lejtőjére (Fábián Zoltán Imre, Schreiber Gábor), valamint a Sejk Abd el-Qurna nevű domb (Bács Tamás) egy igen nagy részletére koncentrálnak.

A program által elért tudományos pozícióra jellemző, hogy 2009-ben az *Egyiptomi Arab Köztársaság Régészeti Minisztériumával* (*Ministry of State for Antiquities*) közösen rendezhettek meg a résztvevők egy kiállítást, amely a 1983 óta végzett régészeti munkálatok eredményeit tárta a látogatók elé Kairóban a legnagyobb és legkiválóbb egyiptológiai gyűjteményeknek otthont adó Egyiptomi Múzeumban. A kiállított anyagot tudományos igényvel bemutató katalógus készült (*Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt*).

Emellett több, időben korlátozottabb helyszíni kutatás is folyt Egyiptomban 1990 és 2020 között: i) Luft Ulrich professzor (*ELTE Egyiptológiai Tanszék*) vezetett ásatást és epigráfiai felmérést a keleti sivatagban fekvő Bi'ir Minihben (1998-2004); ii) A *Szépművészeti Múzeum* missziója Horváth Zoltán egyiptológus vezetésével Kairótól délre, a mai el-Lahun falu melletti rommezőn (II. Szenuszert piramiskomplexuma) végzett feltárást (2008-2009); iii) Lassányi Gábor régész-egyiptológus (*MNM*) vezetett 2006-2007-ben szudáni leletmentő régészeti missziót a Nílus 4. kataraktájánál épült duzzasztógát miatt. A teljesség kedvéért megemlítendő még Vörös Győző (thébai Thot-hegy, Taposiris Magna) és Vanek Zsuzsanna (Kom Truga, TT 344) terepi munkái (az előbbiekről végül nem születtek tudományosan értékelhető publikációk, utóbbi munkái félbemaradtak).

### **Kiadványok**

Az *Egyiptológiai Tanszék* gondozásában 1974 óta megjelenő *Studia Aegyptiaca* a hazai ókortudomány egyetlen olyan nemzetközileg elismert tudományos kiadványsorozata, amely

elsősorban egyiptológiai tárgyú publikációk számára biztosít megjelenést. A helyszíni munkák és eredményeik közlésének igénye hívta életre a *Studia Aegyptiaca Series Maior*-t, amelynek első kötete 2004-ben jelent meg, amelyet 2015-ben egy további sorozat elindítása követett - *Studia Aegyptiaca Supplements*.

A Szépművészeti Múzeum egyiptológiai anyagát feldolgozó cikkek éves rendszerességgel jelennek meg a múzeum *Bulletin du Musée hongrois des Beaux-Arts - a Szépművészeti Múzeum Közleményei* című folyóiratban.

A Magyar-Egyiptomi Baráti Társaság (MEBT) 2002 és 2008 között rendezett nemzetközi konferenciáinak anyagai az *Aegyptus et Pannonia* nevű sorozat kötetekben (I-V) jelentek meg (szerk. Győry Hedvig).

Egyiptológiai témájú tanulmányoknak emellett a hazai folyóiratok közül elsősorban az *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, az *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, az *Antik Tanulmányok*, az *Ókor*, és az *Orpheus Noster* adnak teret.

## 2. Assziriológia és az ókori Elő-Ázsia

### **Az assziriológia és az ókori Elő-Ázsia történetének egyetemi szintű oktatása**

Mindkét terület BA, MA és PhD szintű képzése az ELTE Bölcsészettudományi Karán folyik, az assziriológiáé 1991 óta, az ókori Elő-Ázsia régészetéé MA szinten 2008-tól, BA szinten pedig 2011-től. Az Ókortudományi Intézetben belül működő Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék feladata az assziriológia oktatása, a Régészettudományi Intézetben belül működő Óskori és Elő-Ázsiai Régészeti Tanszéké pedig Elő-Ázsia régészete, amelynek oktatása a régészet szak egyik szakirányaként történik.

### **Kutatás**

Az utóbbi évtizedek fontos változása, hogy a magyar assziriológia az egy-két szereplős helyzetéből kilépve mára sokszereplőssé vált, és immár számos részterületen folynak nemzetközi jelentőségű kutatások. Ezek közé tartozik a sumer nyelvészet és textológia, az óbabilóni és az újbabilóni gazdaság-, társadalom- és jogtörténet (pl. archívum rekonstrukciók, gazdasági ügyletek, árak és kamatok kutatása, háztartások, családtörténet), valamint az Újasszír Birodalom kutatása (pl. történelem, hadtörténet, ideológia, gazdaságtörténet). Emellett a hazai kutatásban fontos terület még a mezopotámiai vallás- és szellemtörténet (pl. jóslás és ráolvasás, orvoslás).

Jelentős magyar tudományos eredményeket ért el a magyar hettitológia is (ókori anatóliai nyelvek [különösen a hettita, luvi, kár és hattii] nyelvtana és szókincse; anatóliai művészet, vallástörténet és történeti földrajz; későhettita kor történelme és kronológiája).

Az utóbbi évtizedek nagy változása, hogy megjelent az ókori Elő-Ázsia régészete a hazai kutatásban, ennek legfontosabb tudományos eredményei az Újasszír Birodalom keleti periferiájának (Grd-i Tle ásatása) és tárgykultúrájának témakörében születtek (pl. védőfegyverzetek, glüptika).

### **Kiemelkedő programok**

A digitális textológia egyik nagy hazai eredménye a The Electronic Text Corpus of Sumerian Royal Inscriptions a sumer nyelvű királyfeliratok lemmatizált teljes corpora, amely online elérhető. Emellett elindult egy sumer szótár program is.

A szakterület számára kiemelkedő jelentőségű, hogy 2016-ban elindult az első magyar ásatás az egykori Mezopotámia területén. Az ELTE Kurdisztáni Régészeti Expedíciója az Újasszír Birodalom egy határvidéki igazgatási központját (Grd-i Tle, Iraki Kurdisztán) kutatja. Készül emellett az Újasszír, Újbabilóni és Akhaimenida Birodalom pecséthengereinek adatbázisa Lendület Program keretében.

### **Nagy nemzetközi programok magyar részvétellel**

Tall Bi'a-Projekt - Ausgrabung von Tall Bi'a/Tuttul, Syrien (Berlin)

Electronic Text Corpus of Sumerian Literature (Oxford)

Digitales philologisch-etymologisches Wörterbuch der altanatolischen Kleinkorpussprachen (München/Marburg)

Electronic Babylonian Literature (München)

Babylonian Medicine (Berlin Frei Universität)

The Material Culture of Babylonia in the First Millennium BC (Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 2019-2022)

Greater Mesopotamia: Reconstruction of its environment and history (Interuniversity Attraction poles - Phase VII)

### **Folyóiratok és könyvsorozatok**

A hagyományos, assziriológiai cikkeket is befogadó magyar nyelvű Antik Tanulmányok és az idegen nyelvű Acta Antiqua és Acta Orientalia mellett az ELTE új online folyóirataként 2020-ban elindult a Hungarian Assyriological Review, amely assziriológiai és elő-ázsiai régészeti cikkeket közöl.

Sok assziriológiai és elő-ázsiai régészeti cikk jelent meg az Ókor című folyóiratban is.

Számos részben vagy egészben assziriológiai tárgyú monográfia és konferenciakötet jelent meg az ELTE Antiqua et Orientalia könyvsorozatában magyar és angol nyelven, valamint a Pécsi Tudományegyetem Ancient Near Eastern and Mediterranean Studies sorozatában angol nyelven és az Ókor-Történet-Írás sorozatában magyar nyelven.

## **3. Klasszika archaeológia**

### **Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény**

A magyar klasszika archaeológia egyik centrumát ebben az időszakban Szilágyi János György (1993-ig), majd Nagy Árpád Miklós (2020-ig) irányította.

Ebben az időszakban, főleg tervszerű vásárlások eredményeként jelentősen gyarapodott a műtárgyállomány (1994: 5100 tétel; 2020: 5934 tétel). Egyrészt sikerült kimagasló értékű darabokat szerezni (pl. a Medinaceli-relief, 2000.24. A, lakón bronz hydria, 2004.137.A, etruszk cippus, 2006.2.A), másrészt immár az antik Mediterráneum Magyarországon eddig nem képviselt kultúrái is megjelentek a gyűjteményben (föníciai, ibér, dél-arábiai, parthus kispasztika). Ennek nyomán kialakult az antik mediterrán kultúrák átfogó, európai rangú gyűjteménye.

Az antik művészet Magyarországon elsősorban a Gyűjtemény állandó kiállításain jelenik meg. Ebben az időszakban kettő készült el; az elsőt Szilágyi János György rendezte (1997 és 2015 között volt látható), a másodikat, új helyszínen, új koncepció alapján a Gyűjteményhez kapcsolódó kutatói közösség (rendező: Jerger Krisztina, illetve Lakatos Szilvia és Nagy Á. M., 2018–). Az időszaki kiállítások közül – az említettekén túl – fontosak még: Két portré (Jerger K., Szilágyi J. Gy., 1995), A vadászó kentaur (Jerger K., Török László, 1998), Hellas ékszerai (Dági Marianna, 2003), *A fáraók után – a kopt művészet kincsei Egyiptomból – Szépművészeti Múzeum* (Török László, 2005). Az új szerzemények bemutatásának fő színtere *Az évszak műtárgya* kamarakiállítás-sorozat volt (2003–2015, kurátor: Dági M.). A

Szépművészeti Múzeum újranitása után *Muszeion* címmel indult el a Gyűjtemény új kamarakiállítás-sorozata (2018–, kurátorok: Endreffy K., Szikora Patricia).

A Gyűjtemény gondozza és gyarapítja a klasszika archaeológia egyetlen, immár nemzetközi rangú szakkönyvtárát (több mint 35000 tétel, Thuryné Figler Krisztina irányításával).

A Gyűjteményhez kapcsolódó és már lezárt kutatói pályák közül kiemelkedik Szilágyi János György (1918–2016) munkássága, aki a 20. század közepén újra megalapította a magyar klasszika archaeológiát; itt elég főművét megemlíteni (*La ceramica etruso-corinzia figurata* I–II, Firenze 1992, 1998). Az általa megteremtett hagyomány töretlenül folytatódott ebben a három évtizedben, amelyben tanítványok sora nőtt ki. Szépen mutatja ezt a folyamatosságot Lakatos Szilvia 2019-ben a müncheni egyetemen *summa cum laude* megvédett, megjelenés előtt álló disszertációja: *Korinthisierende figürliche Keramik aus Etrurien*.

Ez a folyamatosság tette lehetővé, hogy nem szakadt meg a Gyűjtemény szakkatalógus-sorozata: 1990 óta további hét kötet jelent meg az egyik legnagyobb régészeti kiadó, a római L’Erma di Bretschneider gondozásában, két további kötet pedig befejezés előtt áll.

A Gyűjteményhez kapcsolódó, a nemzetközi tudományban zajló egyéni kutatásokról lásd az Illés Eszter által összeállított bibliográfiát, <https://bibliografia.szepmuveszeti.hu/>.

A tudományos eredmények megbízható közvetítésére új formák jelentek meg (a Gyűjtemény önálló múzeumpedagógiai sorozata, az Éós, 2002–, Zöldi-Birkás Éva irányításával), és létrejött a Hyperión ókortudományi portál (2003–, főszerkesztői Bélyácz Katalin, Endreffy Kata és Nagy Á. M. voltak).

### **Nemzetközi projektek**

Az 1990-es években a Gyűjtemény bekapcsolódott olasz (CSAS), görög (EFA, EAA) és francia (CCJ, DRASM) bűvárásatásokba (Nagy Á. M.). Bár a DRASM minden támogatást megadott, hazai fogadókészség hiányában nem sikerült itthon érdemben megalapítani ezt a tudományszakot.

A Gyűjtemény kutatói hozták létre az egyik legfontosabb császárkori amulettípus, a mágikus gemmák nemzetközi adatbázisát (The Campbell Bonner Magical Gems Database, 2010–). 2020 végén a világ szinte valamennyi nagy gyűjteményének már 3571 gemmája kereshető és tanulmányozható képekkel és tudományos tárgyleírásokkal az angol nyelvű adatbázisban. Az adatbázis szerkesztői szintjén pedig összesen 5500 gemma található – gyakorlatilag a teljes fennmaradt ókori és posztantik anyagot sikerült tehát összegyűjteni. A CBD a vonatkozó kutatások alapvető eszköze lett (főszerkesztő: Nagy Á. M., szerkesztők: Endreffy K., Thuryné Figler K., illetve Bélyácz Katalin, PTE, KLF).

Szintén tagja lett a Gyűjtemény a J. P. Getty Museum által kezdeményezett APPEAR projektnek (2013–; Endreffy K., Nagy Á. M.), és részt vett a Seuso-projektben is (Dági M., Nagy Á. M., Szikora P.).

### **Egyetemi oktatás**

Az Antik Gyűjtemény kutatói (Szilágyi J. Gy., majd Nagy Á. M. és Lakatos Sz.) folyamatosan részt vettek az egyetemi oktatásban (művészettörténet, klasszika filológia, archaeológia; ELTE, PTE). Tevékenységükhöz szakdolgozatok sora kapcsolódik. 2016-ban a Szépművészeti Múzeum ösztöndíjat alapított Szilágyi János György emlékére, amely fiatal szakembereknek a Gyűjtemény anyagához kapcsolódó ókortudományi, művészettörténeti kutatásait támogatja.

## **4. Ókori Görögország**

### **Tankönyvek**

Az ókori görög történelem és művelődéstörténet 1968-ban megjelent alapvető összefoglalását 1984-ben átdolgozta a három eredeti szerző. 2006-ban, egy további szerzővel kiegészítve, már nem átdolgozás, hanem egy teljesen új összefoglalás látott napvilágot. Ezek a kötetek csak a Kr. e. 4. századig követték a görög fejlődést. A hellenisztikus korról Hegyi Dolores és Kertész István kutatásai foglalkoztak.

## **Fordítások**

A legkiválóbb kutatók tették hozzáférhetővé magyar nyelven a görög történetírókat és más történelmi forrásokat (feliratok, papiruszok). A nagy történetírók műveinek fordításait részben korszerűsített kiadásokban újra közölték (Hérodotos, Thukydides, Plutarchos), részben pedig lefordították és kiadták (Xenophón, Pausanias). A kisebb források több forrásgyűjteményben láttak napvilágot.

## **A görög történelem korszakai: Bronzkor**

A mykénéi korról és a lineáris B írásos táblákkal Tegye Imre és Sarkady János foglalkozott nemzetközileg is elismert tanulmányaiban.

## **Archaikus és koraklasszikus kor**

Németh György állította össze az archaikus és koraklasszikus kor polisainak adatbázisát. Kutatásainak eredményei a *Polisok világa* című kötetben láttak napvilágot. Az archaikus korban kialakult görög naptárrendszerekről Sarkady János jelentetett meg egy nemzetközileg is jegyzett kötetet. Kertész István a görög-perzsa háborúk korszakával foglalkozott, különösen a marathóni csata problémáival.

## **Klasszikus kor**

A demokrácia bukásával és a harminc zsarnok hatalomra kerülésével Németh György foglalkozott német nyelvű monográfiájában. A Kr. e. 4. század athéni története iránt megélnékült a hazai kutatás. Sorban születnek az athéni szónokok corpusainak fordításai, amelyekhez az athéni jog és külpolitika részletes elemzése társulnak.

## **Matematika, természettudományok és orvostörténet**

A görög matematikatörténet nemzetközi klasszikusa volt Szabó Árpád. A görög biológia kutatása Kádár Zoltán nevéhez fűződött. Az orvostörténeti kutatások középpontjában Hippokratés és az ephesosi Sóranos állt.

## **Sporttörténet**

A görög sporttörténet kutatói Kertész István és Maróti Egon. Maróti a delphoi Pythia játékaikról írt két kötete világviszonylatban is úttörő jelentőségű. Kertész István bekapcsolódik a nemzetközi sporttörténet kutatás eseményeibe, számos népszerűsítő és tudományos munka szerzője.

## **Vallástörténet és mágia**

A görög vallástörténetet foglalja össze Hegyi Dolores monográfiája, amihez egy szöveggyűjtemény is készült. A klasszikus vallástörténet fő sodrába illeszkedik Hegyi Dolores monográfiája az Apollón-kultuszról. Nagy Árpád állította össze a két kötetes forrás- és tanulmánykötetet, ami az antik vallástörténet nem hivatalos irányzatait mutatja be.

Az antik átoktáblák teljes corpusát vizsgálta és vizsgálja a Németh György vezette kutatócsoport. A nemzetközi kutatásokba szorosan kapcsolódó projekt eredményei egy angol és egy magyar nyelvű könyvben, valamint számos angol nyelvű tanulmányban fogalmazódtak meg.

Németh György alapító tagja a zaragozai mágiatörténeti kutatócsoportnak, amely az alábbi projekteket valósította meg 2008 óta:

2008–2011: *Espacios de penumbra: Cartografía de la actividad magico-religiosa en el Occidente del Imperio romano* (Ref. FFI 2008–01511 / FISO). Responsable científico: Prof. Francisco Marco Simón.

2011–2014: *Los contextos de las prácticas mágicas en el occidente del Imperio Romano* (HAR 2011-26428). Responsable científico: Prof. Francisco Marco Simón

2019-2022: *Las defixiones latinas del África Romana: una reedición* (DeLAR) or "The Latin Defixiones from Roman Africa Revisited". Reference number: RTI2018-098339-J-I00. Responsable científico: Dr. Celia Sanchez Natalias

## 5. Ókori Róma

### Az ókori római történelem egyetemi szintű oktatása

Ókortörténetet önállóan oktató tanszékek jelenleg az alábbi egyetemeken működnek: ELTE, DE (Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék), SZTE, PTE, PPKE, KGRE (Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék). A tanszékeken túlnyomó részben az ókori Görögország és Róma történetét oktatják, de néhány tanszéken az ókori Kelet (PTE) illetve az ókori zsidóság és Egyiptom történetét (SZTE) is magas szinten oktató történészek is dolgoznak. A fenti egyetemeken BA és MA szinten zajlik az ókortörténet oktatása; a doktori képzést többnyire a történettudományi doktori iskolák keretén belül működő ókortörténeti doktori programok folytatják.

### Sorozatok és egyetemi tankönyvek

A felsőoktatásban hiánypótló „bevezetés”-sorozat – amelyben az ókortörténet és a kapcsolódó tudományok rövid összefoglalását írták meg a téma szakértői – 1995-ben *AGATHA* néven indult meg Havas László (DE) szerkesztésében. A sorozat, amelyben egyetemi segédkönyvek, szöveggyűjtemények, szövegkiadások, tanulmány- és konferenciakötetek egyaránt megjelentek 2019-ben már a 29. köteténél tartott. Különösen a „Bevezetés az ókortudományba”, címet viselő kötetek (I–IV.) máig mellőzhetetlen összefoglalásai a diszciplínának. 2010-től máig hét kötete jelent meg a PTE Ókortörténeti Tanszékének és a L’Harmattan Kiadónak közös gondozásában az *Ókor–Történet–Írás* sorozat (főszerk. Csabai Zoltán). Több kötetben jelentek meg az Ókori Had- és Fegyvertörténeti Konferencia tanulmányait tartalmazó *Res Militares Antiquae*, amelyeket eddig a PTE, az SZTE és a DE Ókortörténeti Tanszékei rendeztek és adtak ki. Az elmúlt két évtized talán legjelentősebb ókortudományi könyvsorozata a Gondolat Kiadó által megjelentetett *Electa*, amelyben külföldi és hazai szerzők monográfiái és tanulmánykötetei is rendre megjelennek. Az antik források kiadását tartalmazza az Attraktor kiadónál a *Fontes Historiae Antiquae*. Az Osiris kiadónál 2007-ben látott napvilágot Havas László (DE), Hegyi W. György (ELTE) és Szabó Edit (DE) munkája, a *Római történelem* című egyetemi tankönyv és kézikönyv, amely negyven év után az első korszerű összefoglalása volt az itáliai bronzkortól a Római Birodalom bukásáig terjedő időszaknak. A könyv az eddigieknél lényegesen nagyobb

mértékben támaszkodik az utóbbi évtizedekben előkerült feliratos anyagra, amely radikálisan kibővítette a provinciákra, a városok életére és az egyéni karrierpályákra vonatkozó tudásunkat. Ugyancsak az Osirisnál jelent meg 2011-ben Németh György (ELTE) és Hegyi W. György (ELTE) felsőoktatási tankönyve: a *Görög–római történelem – tankönyv és szöveggyűjtemény*, amely mára több kiadást is megért, és valamennyi egyetemen standard tankönyvvé vált. 2001-ben jelent meg a felsőoktatásban is használható Római történeti kézikönyv. Az újabban kiadott szöveggyűjtemények közül kiemelhetjük a Borhy László által szerkesztett Római történelem szöveggyűjteményt (Osiris kiadó 1998), a Wojtilla Gyula által szerkesztett Ókori indiai történeti szöveggyűjteményt (JATEPress 2012), valamint a Székely Melinda és Illés Imre Áron által szerkesztett Késő római szöveggyűjteményt (JATEPress 2013). Az SZTE-n a forráskiadványokat tartalmazó Documenta Historica sorozat 1992-ben indult, benne 14 ókortörténeti forrás fordítása is megjelent, ezek szerkesztője Székely Melinda. A sorozat keretében Illés Imre Áron fordításában és kommentárjaival megjelent császárkori városi törvények nemcsak a történeti, hanem az epigrafikai kutatások között is számottevőek. Az ókori vallástörténet terén, nemzetközi szinten is egyedülálló vállalkozásként, a Mithras tisztelet koravaskortól a késő római korig dokumentált, lefordított és szakkommentárral, interpretációval ellátott forrásanyagát két kötetben 2005-ben tette közzé László Levente – Nagy Levente - Szabó Ádám (*Mithras és misztériumai*).

### **Ókortörténeti folyóiratok**

A római történelemmel foglalkozó hazai publikációk megjelentetésére az elmúlt harminc évben is nagymúltú akadémiai folyóiratok álltak rendelkezésre: az 1954 óta működő *Antik Tanulmányok* (főszerk. Horváth László), valamint annak idegen nyelvű változata, az 1951-ben először megjelent *Acta Antiqua* (főszerk. Takács László), mindkettő az MTA kiadásában. Azonban vidéki egyetemeinken is működnek jelentős akadémiai folyóiratok: így a DE-n a nemzetközi szerkesztőbizottsággal rendelkező és széleskörű cserekapcsolatokat ápoló *Acta Classica Universitatis Debreceniensis*, amelyet az 1960-as években Borzsák István alapított, jelenleg pedig Gesztelyi Tamás és Németh György főszerkesztésében jelenik meg. Az *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Antiqua et Archaeologica c.* folyóiratot 1958-ben Szádeczky-Kardoss Samu alapította, és máig számos értékes *Supplementum*-kötete is megjelent (főszerk. Wojtilla Gyula; 2011-től Székely Melinda). A PTE-n 1985-ben Tóth István és Visy Zsolt hívták életre a *Specimina Nova* című ókortörténeti és régészeti folyóiratot (főszerk. Nagy Levente és Grüll Tibor), amelyet 1999-2016 között Tóth István és Szabó Ádám szerkesztett 2007-ben indult a PTE-n az Ókortudományi Dolgozatok (szerk. Szabó Ádám – Vargyas Péter), amely a három részes Tóth István emlékkötetet követően jelenleg áll. A DTE-ELTE keretében jelenik meg 1997 óta a nagy nemzetközi érdeklődésnek örvendő Hungarian Polis Studies sorozat, amelynek főszerkesztője Németh György, szerkesztői Forisek Péter és Szabó Ádám voltak. Ugyancsak az ELTE keretében jelenik meg rendre Németh György főszerkesztésével, Szabó Ádám és Bajnok Dániel szerkesztésében 2009 óta az István Hahn Lecturers sorozat, amely a Hahn István díj Ókortudomány területén tevékenykedő díjazottjainak írásait tartalmazza. Az SZTE-n eddig két Belvedere Meridionale ókori tematikus szám jelent meg 2011-ben és 2019-ben, 2017-ben pedig az angol, német és francia nyelvű tanulmányokat tartalmazó Chronica került kiadásra Székely Melinda és Illés Imre Áron szerkesztésében. Itt kell megemlékeznünk arról, hogy 2002 óta új tudományos ismeretterjesztő folyóirat is megjelent a palettán: az *Ókor*, amelynek tematikus és vegyes számai is vannak, valamint [okorportal.hu](http://okorportal.hu) néven honlapot is üzemeltet, amelyen az ókortörténettel kapcsolatos minden esemény (konferenciák, könyvbemutatók, ösztöndíjak stb.) nyomon követhető. Emellett a szakma képviselői



törekcszenek arra, hogy a többi történettudományi ismeretterjesztő folyóiratban (*História* [1979–2012], *Rubicon*, *BBC History*, *Múlt-Kor* stb.) is rendszeresen magas színvonalú írások jelenjenek meg az ókortörténet témakörében.

### **Kutatócsopórtok működtetése**

Az ókortörténet – azon belül a római történelem – kutatásában fontos szerepet játszanak a kutatócsopórtok. Az MTA–ELTE–PPKE együttműködésében létrejött Ókortudományi Kutatócsopórt (vez. Szovák Kornél), neve ellenére inkább középkorkutatással foglalkozik, de folyamatosan állítja össze a magyar ókortudomány bibliográfiáját. A PTE-n 2011 óta működik az Ókori Gazdaságtörténeti Kutatócsopórt (vez. Grüll Tibor), amely eddig négy nemzetközi konferenciát szervezett és önálló kiadványokat is megjelentetett magyar és idegen nyelven; valamint a 2019-ben létrehozott Ókori Vallástörténeti Kutatócsopórt (vez. Lindner Gyula). A Ludovika NKE-n 2020-ban létrejött a Római Állam- és Tartományigazgatás Kutatóműhely (vez. Szabó Ádám). A 2017 óta a MTA és a SZTE által közösen működtetett „Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció” kutatócsopórt (vez. Vigh Éva) *Antikvitás és Reneszánsz* címen 2018 óta önálló folyóiratot is megjelentet. A MKI keretében 2020-ban megalakult a Klasszika-filológiai Kutatóközpont (vez. Fehér Bence), mely az intézmény sajátos profiljának megfelelően az ókorból a kelet-európai barbár népek történetének klasszika-filológiai és epigráfiai természetű forrásait kutatja, célja teljes corpus létrehozása.

## **6. Pannonia**

### **Történeti kutatások**

A kifejezetten régészeti vetületekről az MTA II. Osztályának Régészeti Bizottsága számol be, a tárgyalt kutatási korszakból, történeti szempontból hasonlóképpen fontos összefoglalásként a Visy Zsolt szerkesztette *Magyar régészet az ezredfordulón* kötet római koros részei emelhetők ki (2003). A klasszika-filológiai vetületekről az MTA I. Osztályának Klasszika-Filológiai Bizottsága számol be. A hozzájuk is tartozó, a korszak szakterületi eredményeinek gerincét adó *Fontes Pannoniae Antiquae - Az antik Pannonia forrásai* sorozatról alább lesz szó.

Az Akadémiai Könyvkiadó gondozásában többek szerzőségével és szerkesztőségével (Lőrincz Barnabás – Fitz Jenő – Mócsy András) 1990-ben megjelent *Pannonia Régészeti Kézikönyve* az 1980-as évek közepéig tartalmazza összefoglalóan a pannoniai provinciákra vonatkozó régészeti – történeti kutatások eredményeit és irodalmát. Napjainkban új régészeti kézikönyv összeállítása is tervbe van véve Gabler Dénes főszerkesztőségével. Fitz Jenő monumentális munkája a *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, 1993-1995 között megjelent négy kötete a terület római kori közigazgatását foglalta össze a teljes korábbi hazai és nemzetközi kutatási anyag felhasználásával, mintegy összefoglalva és lezárva a 80-as évek végével, 90-es évek elejével záródó kutatási korszakot, illetve megnyitva a következő kutatási időszakot is. A 90-es évektől több résztémában jelentek meg összefoglaló munkák, a 2000-es években pedig újabb összefoglalások.

Az összefoglaló munkák közül első helyen említendő a Kovács Péter által szerkesztett *Fontes Pannoniae Antiquae – Az Antik Pannonia forrásai* sorozat (2004-), amelynek első két kötetében Fehér Bence is közreműködött, ezekben és a folytatásokban haláláig Lőrincz Barnabás is. A kommentált, teljes forrásgyűjteményeket Kovács Péter két összefoglalása követte, amelyek Pannonia történetének legújabb összefoglaló szakirodalmát jelentik: A

*History of Pannonia During the Principate* (2014) és *Pannonia története a későrómai korban* (2019). Utóbbinak egy része idegen nyelven is megjelent 2016-ban: *A History of Pannonia in the Late Roman Period I.* (284-363). Ugyancsak Pannonia történetét tárgyalja áttekintően Borhy László, *Die Römer in Ungarn* (2014), illetve Szabó Miklós és Borhy László, *Magyarország története az Ókorban – Kelták és Rómaiak* (2015).

A tartomány hadtörténetét közel teljesen Lőrincz Barnabás (*Die Hilfstruppen Pannoniens...* 2001 és HPS 19.1-2, 2010/2011.), a határvédelem rendszerét Visy Zsolt foglalta össze (*A Ripa Pannonica...* 2000 / 2001 és Visy Zs. szerk., *The Roman Army in Pannonia*, 2003), ehhez járul hozzá Kovács Péter határerődöket és a mellettük fekvő civil településeket elemző könyve (*Vicus és castellum kapcsolata...*, 1999). Pannonia latin nyelvtörténetét Fehér Bence foglalta össze 2007-ben (*Pannonia latin nyelvtörténete*) a tartomány területénél jóval szélesebb kitekintéssel. A pannoniai vallási élet szervezeti kereteit Szabó Ádám foglalta össze 2007-ben (*Pannoniciani sacerdotes*). A városigazgatásról Szabó Edit írt összefoglaló habilitációs disszertációt (*A pannoniai városok igazgatása*, 2009). Agócs Nándor 2020-ban megjelent könyve (*Dignitas, auctoritas, maiestas, potestas Pannoniában*) a Pannoniához kötődő jelentős személyeket tekinti át az I-VI. századok közötti időből. A későcsászárkori belső erődök és a hozzájuk kapcsolódó történeti, igazgatási kérdéseket Tóth Endre (*Studia Valeriana*, 2009) és Szabó Ádám (*Quaestiones Valerianae*, 2018) foglalták össze részletesebben. A Mithras misztériumok pannoniai vetületeit Tóth István foglalta össze 2003-ban megjelent tanulmánykötetében (*Mithras Pannonicus*), ugyancsak ő foglalta össze a jellemzően pannoniai kötődésű vallásokat 2015-ben posztumusz megjelent művében (*Pannoniai vallástörténet*). A művészettörténet és a régészet mesgyéjén elhelyezkedő pannoniai vésett ékkövekről Gesztelyi Tamás összefoglaló műve 1998-ban (*Pannoniai vésett ékkövek*) jelent meg.

### **Felirattani kutatások**

A felirattani vagy epigráfiai kutatások intenzitása növekedett 1990-től a korábbi időszakhoz képest. Ennek oka felirattannal foglalkozó kutatók számának növekedése, a feliratos hagyatékkal kapcsolatos projektek számának növekedése és a feliratos emlékek előkerülési intenzitása egyrészt az építkezések másrészt a régészeti feltárások számának növekedése által. A magyarországi kutatások és eredmények szervesen beépülnek a nemzetközi tudományos élet körforgásába. Az egyes kőfelirat, kislelír, diploma stb. közléseket és témához tartozó összefoglalásokat a *L'Année Épigraphique*, Paris (1888-) hozza éves összefoglalásban és egyenként is három éves bevárési idővel. A magyarországi referens 2005-ig Fitz Jenő volt, őt követően Mráv Zsolt (kő- és egyéb feliratok) és Kovács Péter (diplomák) látják el a feladatot. A közölt feliratok szinte azonnal online adatbázisokban is megjelennek, amelyek közül a legfontosabbak az Alföldy Géza által alapított Heidelbergi Adatbank (*EDH*) és az Eichstätt-Ingolstadt-i Clauss-Slaby (*EDCS*) adatbank. A feliratos köemlékek nagyobb része online is elérhető az Ortolf- és Friederike Harl által gondozott *Ubi Erat Lupa* honlapon. Magyarországi munkájukat Kovács Péter és Szabó Ádám segítették. A korszak magyarországi felirattani kutatásait 2006-ig összefoglalta Lőrincz Barnabás (*ACD* 30 és 42), 2017-ig Kovács Péter (*Acta Arch. Hung.* 69).

Az 1990-et megelőző időszak nagy felirattani projektjéből folytatódott a *Die römischen Inschriften Ungarns* (1972-) kiadása, 1991-ben megjelent az 5. kötet (Fitz Jenő), 2001-ben a 6. kötet (Fitz Jenő – Mócsy András – Soproni Sándor), amelyet egy Supplementum-kötet

követett (*TRH*, Kovács Péter) 2005-ben. 1991-ben egy dunaújvárosi kiállítás (Intercisa Múzeum) keretében úttörő kötet jelent meg a tartomány kisleíratairól, amelyet Visy Zsolt szerkesztett: *Instrumenta Inscripta Latina* főcímmel. 1997-ben jelent meg Fehér Bence szerzőségével a *Lexicon Epigraphicum Pannonicum*, a pannoniai feliratok szótára. Ezen kívül több múzeumi kőtári vezető jelent meg, így 1990-ben a Balatoni Múzeum (Keszthely) római kőtárának vezetője (Bilkei Irén), az Intercisa Múzeum (Dunaújváros) vezetőjének új kiadása (Lőrincz Barnabás) 1996-ban, az Aquincumi Múzeum kőtári vezetőjének új kiadása 1996-ban (Németh Margit); továbbá a Savaria Múzeum (Szombathely) vezetőjének új, bővített kiadása 2003-ban (Buócz Terézia), a Rómer Flóris Múzeum (Győr) római kőtárának vezetője 2003-ban (Szőnyi Eszter) a Laczkó Dezső Múzeum (Veszprém) római kőtárának vezetője (Palágyi Sylvia) 2004-ben, a Matrica Múzeum (Százhalombatta) vezetőjének kőtári összefoglalója 2004-ben (Kovács Péter). A budaörsi kövekhez Mráv Zsolt 2005-ben írt vezetőt, második kiadása 2014-ben jelent meg. A Komarnoban őrzött római köemlékekhez Lőrincz Barnabás és Friederike Harl írt vezetőt 2002-ben, a Komáromban őrzött római köemlékekhez pedig Borhy László írt vezetőt 2006-ban, a Magyar Nemzeti Múzeum Kőtári vezetője (Nagy Mihály) pedig 2007-ben, angolul 2012-ben Szabó Ádám szerkesztésében és a múzeum kiadásában jelent meg. Nagyobb önálló és jelentősebb feliratközlésként a Bölcskén a Dunából előkerült feliratok megjelentetése említendő még, amely a Magyar Nemzeti Múzeum *Libelli Archaeologici Ser. Nova* sorozat II. köteteként jelent meg 2003-ban (*Bölcske*), többek szerzőségével Szabó Ádám és Tóth Endre szerkesztésében. Hasonlóképpen Tóth Endre szerzőségével jelent meg a savariai feliratok új kiadása (*Lapidarium Savariense*, 2011) valamint Visy Zsolt szerzőségével a dunaújvárosi feliratok gyűjteményes kötete (*Intercisa feliratai*, 2016). Az évről-évre rendre megjelenő kisebb nagyobb, minden típusra kiterjedő feliratközlések száma itt felsorolhatatlanul magas, az eredmények mind az online corpusokban megjelennek, mind a nyomtatott corpusokba beépülnek. Különlegesebb ezért külön megemlítendő felirattípust közöltek Borhy László – Bartus Dávid – Szamadó Emese, *Acta Arch. Brig. I.7*, 2015: *Philippus Arabs császár brigetiói törvénytáblája*. Nagyobb közlemény lesz a Mráv Zsolt által évek óta folytatólagosan feldolgozott és napjainkra elkészülő alsóhetényi feliratok (MNM) közleménye. Kiemelendő, hogy a feliratos emlékek közé tartozó bélyeges téglák közlését és elemzését, amelyet 1973-ban kezdett el, Lőrincz Barnabás 1990 után is folytatta 2010-ig bezárólag. A Németh György írta *Supplementum Aedullentianum* (HPS 20, 2013) az átoktáblák kutatása terén képviseli a hazai felirattant. A latin feliratok mellett a görög feliratok kutatása és kiadása is folyik. A jelentősebb hazai művek a tárgyban Németh György, *Hekatompedon* (HPS 1, 1997) című könyve és Kovács Péter, *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum* feliratgyűjteménye, amelynek legteljesebb változata a 2007-ben megjelent 3. kiadás (HPS 15).

A korszak legnagyobb hazai felirattani vállalkozása a *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL, Berlin 1863-) III. Pannonia kötet második kiadásának előkészítése, amelyet az Alföldy Géza professzor által 2003-ban életre hívott magyarországi munkacsoport végez. 2005-ben a *Corpus Inscriptionum Latinarum* központjában, a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften keretében két hetes szemináriumon készült fel a Munkacsoport a feladatra. Ezt követően Kovács Pétert kérte fel Alföldy Géza a Munkacsoport vezetőjének. 2008-ban a Magyar Nemzeti Múzeumban tartott értekezleten Alföldy Géza elnöklete alatt a Munkacsoport létrehozta a CIL III.2. Pannonia projekt háttérsorozatát *Studia Epigraphica Pannonica* címmel. A sorozat 2009-től jelent meg Kovács Péter és Szabó Ádám. A

szerkesztésben a 3. kötettől társszerkesztő Fehér Bence is. A 11. kötet 2020-ban jelent meg Kovács Péter és Szabó Ádám szerkesztésében, a 12. kötet előkészítés alatt áll.

A Munkacsoport 2009-től adja ki a *Tituli Aquincenses* köteteit, amelyek a *RIU*-ban meg nem jelent aquincumi feliratokat tartalmazzák a *CIL* szabványa szerinti leírásban, kommentárokkal, naprakész irodalommal. A szerzők a Munkacsoport tagjai. Az aquincumi feliratok a *RIU* keretében jelentek volna meg eredetileg, azonban az aquincumi kötethez csak a vallási feliratok egy részét gyűjtötte össze Tóth István, műve kéziratban és befejezetlenül maradt a kéziratot részletenként a *Studia Epigraphica Pannonica* posztumusz közli. Leírásai hivatkozásként szerepelnek a *Tituli Aquincenses I.* kötetében, amely Kovács Péter és Szabó Ádám szerkesztésében jelent meg 2009-ben, az építési-, érdem- és vallási feliratokat tartalmazva. A 2010-ben megjelent II. kötet szerkesztésében Kovács Péter és Szabó Ádám mellett Fehér Bence is közreműködött. A kötet alapvetően a sírfeliratokat tartalmazza, kiegészítőleg pedig a váci Migazzi gyűjtemény feliratait és a nagytétényi feliratokat valamint az I. kötethez is az irodalomjegyzéket, illetve az indexet (Fehér B., Lőrincz B., Kovács P., Szabó Á.). A 2011-ben megjelent III. kötet Fehér Bence szerzői és szerkesztői műve, amely az aquincumi kifeliratokat tartalmazza. A IV. kötet (záró tételszáma: n. 1981), amely Aquincum területe északi részének feliratait tartalmazza 2020-ban jelent meg Alföldy Géza, Kovács Péter és Szabó Ádám szerkesztésében. A kötet Indexét Fehér Bence készítette el. A következő V. kötet Intercisa és környéke feliratait tartalmazza (n. 1982-től), Visy Zsolt szerzőségével, kézírata készen áll, 2021-ben jelenik meg, szerkesztői Kovács Péter és Szabó Ádám. Ugyancsak évek óta elkészült a pannoniai mérföldköveket tartalmazó *CIL* kötet kézírata (XVII.4.2: Lőrincz Barnabás – Kovács Péter – Ingrid Weber-Hiden), amely Berlinben megjelenés alatt áll.

A latin- vagy római felirattant közel egy évszázadig magyar nyelven Buday Árpád tankönyve (Kolozsvár, 1913) alapján oktatták magyarul. 1990 után három felsőoktatásban is használható mű jelent meg a tárgyban: 1996-ban a debreceni *Agatha* sorozat 2. kötetében Németh György, *Görög epigraphika* és Fitz Jenő, *Latin epigráfia összefoglalásai*, 1999-ben Tóth István – Szabó Ádám: *Bevezetés a római feliratok világába*, illetve 2011-ben Kovács Péter – Németh György: *Bevezetés a görög és római felirattanba*.

Felirattant Magyarországon 2016-ig a PTE-n is oktattak, illetve folyamatosan az ELTÉ-n és a PPKE-n oktatnak, valamint hazai közreműködéssel a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar tagozatán a Régészeti- és Művészettörténeti Tanszéken.

A Németh György által indított hazai és nemzetközi *Epigráfiai Kerekasztal* a felirattani kutatások egyik folyamatosan működő szakmai fóruma, a legutóbbi összejövetelre 2019-ben került sor Debrecenben. Ezen kívül a hazai kutatók rendre részt vesznek és előadnak nemcsak hazai, hanem nemzetközi epigráfiai tárgyú konferenciákon is.